

АНТИКРИЗОВЕ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНИМ РОЗВИТКОМ РЕГІОНІВ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

МІНІСТЕРСТВО НАУКИ І ОСВІТИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

**АНТИКРИЗОВЕ УПРАВЛІННЯ
ЕКОНОМІЧНИМ РОЗВИТКОМ РЕГІОНІВ**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

**Кривий Ріг
Видавець Роман Козлов
2019**

Авторський колектив:

Н.С. Іванова, д.е.н., доц. (Передмова, 1, 9), В.А. Павлова, д.е.н., проф. (1), Н.С. Приймак, к.е.н., доц. (11), І.А. Карабаза, к.е.н., доц. (8), В.В. Барабанова, к.е.н., доц. (5), Г.А. Богатирьова, к.пед.н., доц. (6), Н.С. Орлова, д.держ.управл., проф. (10), Н.В. Трушкіна, к.е.н., чл.-кор. АЕН України (2), С.В. Іванов, чл.-кор. НАН України (2), В.В. Мартинець, к.е.н. (4), Т.В. Бондар, к.е.н. (4), М.А. Саєнсус, к.е.н., доц. (12) Ю.Б. Лижник (3), М.В. Гакова (7), О.М. Данкеєва (7), І.В. Шаповалова (8), Н.С. Ринкевич (2), А. І. Лісютін (10)

*Затверджено до друку Вченою радою
Донецького національного університету економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського
Протокол № 14 від 27.05.2019*

Рецензенти:

Маргасова В.Г. доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри бухгалтерського обліку, оподаткування та аудиту Чернігівського національного технологічного університету;

Кожухова Т.В. доктор економічних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи, міжнародних зв'язків та розвитку Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського;

Македон В.В., доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародної економіки і світових фінансів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

A72 Антикризове управління економічним розвитком регіонів: колективна монографія [Електронний ресурс] / за ред. Н. С. Іванової. — Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2019. — 226 с. — Режим доступу: <http://elibrary.donnue.edu.ua/id/eprint/1340>

ISBN 978-617-7643-38-7

У монографії висвітлюються теоретичні та практичні аспекти антикризового управління економічним розвитком регіонів. Визначено тенденції соціально-економічного розвитку регіонів. Висвітлено проблеми формування інституційного середовища розвитку логістичних кластерів в економічних районах України. Здійснено моделювання перехідних процесів соціально-економічного розвитку регіонів України. Обґрунтовано застосування системного підходу до формування стратегії соціально-економічного розвитку регіону. Розглянуто маркетингові аспекти забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів. Визначено механізм державного регулювання легкої промисловості України у реалізації стратегії сталого розвитку регіонів. Досліджено наукові основи формування і розвитку логістики як складової механізму сталого розвитку соціально-економічних систем.

Монографія розрахована на науковців, спеціалістів, які приймають рішення в галузі формування стратегії антикризового управління економічним розвитком регіонів, викладачів, аспірантів, магістрів та студентів економічних вузів.

УДК 005.334:332.1

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ	6
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА РОЗВИТКУ ЛОГІСТИЧНИХ КЛАСТЕРІВ В ЕКОНОМІЧНИХ РАЙОНАХ УКРАЇНИ	30
РОЗДІЛ 3. МОДЕЛЮВАННЯ ПЕРЕХІДНИХ ПРОЦЕСІВ ДЛЯ АНАЛІЗУ ПОКАЗНИКІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ	42
РОЗДІЛ 4. СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ	54
РОЗДІЛ 5. МАРКЕТИНГ ТЕРИТОРІЙ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ: ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ТУРИСТИЧНОГО ІМІДЖУ	68
РОЗДІЛ 6. КРЕАТИВНІ ІНДУСТРІЇ ТУРИЗМУ ЯК МАРКЕТИНГОВИЙ ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЇ МІСТА	81
РОЗДІЛ 7. СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМКИ УПРАВЛІННЯ МАРКЕТИНГОМ ТЕРИТОРІЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ	100
РОЗДІЛ 8. ФОРМУВАННЯ ТУРИСТИЧНОГО ІМІДЖУ УКРАЇНИ: ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОСУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ТУРИСТИЧНОГО ПРОДУКТУ НА СВІТОВИЙ РИНОК	117
РОЗДІЛ 9. КЛАСТЕРНИЙ ПІДХІД ДО АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМ РОЗВИТКОМ РЕГІОНІВ	131
РОЗДІЛ 10. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ	146
РОЗДІЛ 11. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЗОВНІШНІХ ДРАЙВЕРІВ ЗМІН СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ	168
РОЗДІЛ 12. НАУКОВІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ЛОГІСТИКИ ЯК СКЛАДОВОЇ МЕХАНІЗМУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ	178
ДОДАТКИ	224

ПЕРЕДМОВА

Реалізація реформи децентралізації управління та регіональні диспропорції економічного розвитку зумовили актуалізацію проблеми забезпечення ефективного регіонального менеджменту та розробки стратегії антикризового управління економічним розвитком регіонів. Дослідження чинників соціально-економічного розвитку регіонів забезпечується значним методичним інструментарієм аналізу, але зазвичай його проводять за допомогою традиційних прийомів економічного аналізу та із застосуванням апарату економіко-математичного моделювання.

Теоретико-методологічною базою дослідження стали положення економічної теорії, макро- та мікроекономіки, теорії управління, праці провідних вітчизняних і зарубіжних науковців з питань антикризового управління з позиції менеджменту, маркетингу та публічного адміністрування.

В монографії сформульовано ряд таких положень:

– поєднання сучасної кластерної політики, механізму інституційного забезпечення розвитку інтегрованої транспортно-логістичної системи і стратегій розумних спеціалізацій промисловості в умовах децентралізації дозволяє створити належні умови для формування логістичного кластеру як дієвої форми партнерства, зміцнити конкурентні переваги Слобожанського економічного району та підвищити економічну спроможність територіальних громад;

– моделі отримані в результаті моделювання перехідних процесів є стійкими, що вказує на стійкість системи як при відкритому так і при закритому типах управління;

– нову парадигму розвитку необхідно формувати з урахуванням синергетичних засад в умовах великої кількості та різноманітності суспільних відносин, багатофакторності та багатокритеріальності розвитку, а також ймовірнісного характеру прийнятих рішень щодо розвитку економічних систем різних рівнів;

– важливою складовою стратегії модернізації економіки України на сучасному етапі є перехід від індустріальної та сировинної моделі розвитку до постіндустріальної або креативної, яка ґрунтується на використанні людського потенціалу та знань, що є певною базою для розробки та реалізації ідей для культурно-економічного розвитку, в першу чергу, сучасного мегаполісу;

– використання креативних індустрій як маркетингового інструменту соціально-економічного розвитку міста дозволить реалізувати варіативність інструментів комунікації та конструктивної взаємодії громадських організацій із владою. Це дозволить налагодити механізм зворотного зв'язку та гнучке реагування на зміни у запитах споживачів туристичних послуг й сприятиме соціально-економічному розвитку території сучасного міста;

– стратегічне управління маркетингом територій соціально-економічного розвитку регіонів – це система довготривалих, найбільш важливих цільових заходів щодо якості життя населення, туристичної привабливості, економічної

ефективності виробництва та інших напрямків розвитку господарства регіону, спрямоване на системне просування позитивного іміджу території з метою створення сприятливого ставлення до неї для умов ведення бізнесу, проживання населення та туризму;

– дослідження проблем формування туристичного іміджу України на світовому ринку туризму та проблем маркетингового просування національного туристичного продукту дозволило: порівняти особливості організації просування національного туристичного продукту в різних країнах; встановити, що станом на 2018 рік невід’ємними атрибутами іміджу країни стали війна, корупція, нерозвинена і при цьому дорога інфраструктура, особиста небезпека; визначити напрями просування туристичного продукту України на світовий ринок задля відновлення та формування нового позитивного туристичного іміджу України; з’ясувати, що кількість іноземних громадян, які в’їхали в Україну протягом 2013–2017 рр., скоротилась у 1,7 разу, або на 10441585 осіб тощо;

– визначення рівня однорідності регіонів у межах сформованих кластерів дозволило визначити три регіональні кластери за даними 2013 р. та п’ять регіональних кластерів за даними 2017 р.; обґрунтувати стратегічні напрями підвищення рівня соціально-економічного розвитку регіонів, розробити механізм реалізації стратегічних напрямів підвищення рівня соціально-економічного розвитку регіонів; отримані кластери дозволяють розробити системи антикризового управління для регіонів відповідно їх приналежності до того чи іншого кластеру;

– реалізація визначених напрямів державного регулювання легкої промисловості забезпечить підвищення конкурентоспроможності легкої промисловості, інноваційний та інвестиційний розвиток галузі, формування ефективної вітчизняної зовнішньоекономічної політики в умовах євроінтеграції та підвищення інвестиційної привабливості легкої промисловості на національному та міжнародному ринку;

– ідентифікація зовнішніх драйверів змін соціально-економічних систем обґрунтувала особливості їх оцінки в рамках антикризового управління економічним розвитком соціально-економічних систем; наведений підхід до оцінки зовнішніх драйверів змін дозволить забезпечити на різних рівнях менеджменту вибір ефективних інструментів розвитку регіональних соціально-економічних систем.

Монографію «Антикризове управління економічним розвитком регіонів» підготовлено як результат виконання завдань НДР, затвердженої Міністерством освіти і науки України «Антикризовий менеджмент як фактор забезпечення економічного розвитку регіону» 0118U100276 (2018-2019).

РОЗДІЛ 4. СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ⁴

Людство у ході світової еволюції у більшій мірі надавало перевагу матеріальній основі життя, враховувало природні фактори у більшій мірі у прагматичних цілях. Дослідження фундаментальних основ науково-технічного прогресу, його ідеалістичних начал, свідомості та людського розуму, як рушійної сили розвитку, мали місце в окремі історичні епохи, але характеризувалися фрагментарністю своїх проявів.

У результаті людство зіткнулося з проблемою нестачі природних ресурсів, яка супроводжується проблемою забруднення навколишнього природного середовища, що набуло глобального характеру і містить у собі загрози планетарного масштабу.

З огляду на реалії суспільного розвитку на сучасному його етапі (катастрофічна обмеженість ресурсів, глобальні проблеми людства, масштабне забруднення навколишнього природного середовища, світоглядна криза суспільства) можна стверджувати про симптоми виродження суспільного розвитку. Виходить, що суспільство своєю діяльністю унеможливорює власний розвиток у майбутньому. Безперечно, за цих умов необхідною є зміна парадигми суспільного розвитку, головною метою якого має стати досягнення планомірного когерентного соціо-природного розвитку. Подібний розвиток забезпечить перерозподіл природних благ, умов та можливостей з урахуванням життя наступних поколінь. В основі такого розвитку суспільства лежать ідеї справедливості та гуманізму.

Визначені проблеми світового розвитку ставлять під загрозу подальше існування людства. Важливими є системні дослідження законів і глибинних, фундаментальних основ розвитку, формування нової парадигми та дієвої основи розповсюдження керівних ідей на усіх рівнях управління. Метою людства у сучасних умовах є досягнення основ довгострокового усталеного еколого-економічного розвитку та управління закономірностями розширеного відтворення для забезпечення повноцінного життя теперішніх і майбутніх поколінь.

Нову парадигму розвитку необхідно формувати з урахуванням синергетичних засад в умовах великої кількості та різноманітності суспільних відносин, багатофакторності та багатокритеріальності розвитку, а також ймовірного характеру прийнятих рішень щодо розвитку економічних систем різних рівнів.

У сучасних умовах синергетика стає інструментом осмислення людством результатів своєї діяльності у рамках нової наукової картини світу – універсального (глобального) еволюціонізму.

Діалектика, як загальна теорія розвитку та мислення, на нашу думку, характеризує фундаментальні основи розвитку соціально-економічних систем.

⁴ В.В. Мартинець, к.е.н., ст. викладач кафедри управління; Т.В. Бондар, к.е.н., ст. викладач кафедри управління, Сумський державний університет

Єдність системних елементів, поява протиріччя між ними, наступний їх синтез та перехід у якісно новий стан всієї системи забезпечують саморозвиток регіональної соціально-економічної системи у категоріях буття – часу та простору. Діалектика є загальною методологією розвитку, що є основою застосування синергетичних принципів системного розвитку регіону.

Методологічною основою дослідження є концепції глобального еволюціонізму, синергетичного розвитку та системний аналіз. У процесі дослідження також були використані методи синтезу, аналогії та абстракції, застосовано глобальний науковий підхід, а також окремі положення теорії синергетики та конкуренції.

Для зняття видимості соціально-економічного розвитку та забезпечення надійного його базису необхідно на основі системного підходу представити наукову картину світу. Після цього важливою концептуальною задачею постає зміна парадигми суспільного розвитку. У цьому контексті формується нове інформаційне поле розвитку. Дослідження цього поля дозволяє виявити траєкторію довгострокового розвитку та його базові передумови. Реалізація потенціалу територіальних систем, зокрема, регіональних соціально-економічних систем, є критерієм розвитку на окремому його витку та фазі. Довгостроковий розвиток територіальних систем є кумулятивною сумою пофазових величин потенціалу та показників його реалізації у процесі саморозвитку, що означає спіралеподібний рух.

На наш погляд, розвиток територіальної системи доцільно характеризувати у статичі та динаміці. У статичі – це така структура системи, яка у найбільш повній мірі відповідає системній раціональності, виходячи із ідентифікації та встановлення ендогенних синергетичних зв'язків. Потенційний розвиток обумовлюється структурою системи та внутрішньо заданими тенденцією і вектором розвитку, виходячи зі ступеня системної раціональності проектування. Раціональна структура системи, обумовлені нею тенденція та вектор розвитку, обмежують альтернативність розвитку – траєкторії розвитку існують у рамках антропоного коридору. Якщо спроектовані етапи еволюції знаходяться у відповідності з основним вектором розвитку, то система має високий рівень потенціалу розвитку, обумовленого наявністю її магістрального шляху. Тому, ми виділяємо структурний та динамічний потенціали і, відповідно, – системний розвиток. Ці два стани системи знаходяться у діалектичному зв'язку. Системний розвиток постає кумулятивним ефектом у результаті проходження територіальною системою етапів самоорганізації внаслідок альтернативності розвитку.

На нашу думку, фундаментальною основою територіальної системи є ідеалістично-раціоналістична пропорційна структура. Здатність територіальної системи до сталого розвитку на загальносистемних основах є її іманентною характеристикою. Представлення максимальної кількості ідентифікованих зв'язків у контексті наукового відображення світу дозволяє виявити основи розвитку у загальносистемному ракурсі, що обумовлює довгостроковий розвиток.

З наведених вище положень випливає, що здатність до розвитку є іманентною властивістю економічних систем, яка надана їм *a priori*. Разом з тим, розвиток є континуумом закономірних станів. В умовах відкритості системи розвиток постає її характеристикою на кожному з етапів. Таке визначення розвитку економічних систем, на нашу думку, має стати основою подальших досліджень його сутності. Дане нами визначення розвитку ґрунтується на положеннях синергетичної та системної методологій розвитку.

Системний розвиток територіальної системи означає реалізацію нею позитивних зворотних зв'язків із природною, економічною, соціальною, техніко-технологічною та іншими системами.

Розвиток постає континуумом станів територіальної системи, які обумовлюються певними ступенями самоорганізації. Розвиток характеризується тенденцією, вектором та градієнтом. Вектор розвитку показує поелементний розподіл потенціалу територіальної системи у часі за обраними параметрами, а градієнт розвитку визначає напрям, характер та величину зміни параметрів потенціалу (координат вектора розвитку). Тенденцію розвитку можна визначити на основі потенціалу у статичному стані системи на основі властивостей проектної структури територіальної системи та виявлення загальносистемних зв'язків. Оцінювання розвитку має проводитися з урахуванням кількісного та якісного вимірів тенденції, вектору та градієнту розвитку територіальної системи.

Важливою категорією у системі оцінки та аналізу розвитку територіальної системи є економічний потенціал, що є системною можливістю розвитку. При цьому, ми розрізняємо поняття «потенціал розвитку» та «потенціал функціонування».

Потенціал функціонування є сукупністю альтернативних шляхів розвитку системи та необхідних умов для цього у їх діалектичному зв'язку. Потенціал розвитку системи містить, крім альтернативних шляхів становлення, зумовлених проектною структурою системи, ще й варіанти її реструктуризації.

У нашому розумінні, територіальна система постає як триєдина цілісність глибинно-сутнісного, внутрішнього (серединного) та зовнішнього шарів, при чому останні два є проявами першого і збагачують зміст глибинно-сутнісної основи новими елементами, механізмами зв'язку та характеристиками. Глибинно-сутнісний шар характеризує систему як сукупність явних та неявних елементів, їх властивостей з різною природою зв'язків між елементами. Крім того, в основі сукупності елементів знаходиться організаційне начало, яке є неявним і має потенціал синергії. Виявлення такого начала дозволить пізнати природу та закономірності функціонування територіальної системи. Глибинно-сутнісний шар системи характеризується ступенем прояву властивостей систем у її проектному стані (емерджентності, інерційності, адаптивності, організованості тощо) і її відповідності законам створення, формування та розвитку систем. Фундаментальними основами життєздатності територіальної системи є внутрішньо властива їй структура, механізм її упорядкування та організаційне начало, яке є діалектичною єдністю внутрішньої логічності системи (як вияв її закономірної емерджентності), елементу суб'єктивності та

випадковості. При цьому життєздатність територіальної системи є максимальним ступенем самоорганізації її внутрішніх структурних елементів за умови врахування внутрішніх тенденцій розвитку у процесі адаптації до зовнішніх умов функціонування.

Внутрішнє середовище територіальної системи складається з матеріальних та нематеріальних елементів, про які мова велася вище. Воно може бути сформованим та організованим і без урахування глибинно-сутнісних основ життєздатності. Разом з тим, коли територіальна система функціонує у відповідності лише до зовнішніх цілей, не враховуючи власних фундаментальних основ розвитку, вона не реалізує створеного внутрішніми механізмами потенціалу розвитку у максимально повній мірі. Ефективність позиціонування територіальної системи забезпечується у результаті формування і досягнення усталеності її зовнішнього шару. Основними складовими зовнішнього шару (виміру) є імідж, конкурентна позиція, адаптаційний потенціал.

Розвиток регіону забезпечується шляхом створення синергетичного ефекту у процесі регіональної реструктуризації. Основою синергії є «вдале комбінування» підприємств на основі інноваційного оновлення матеріально-технічної бази, системи відносин у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання та необхідної загальної інфраструктури. На нашу думку, основою забезпечення самодостатності та розвитку інтеграційних форм є формування вертикального територіально-виробничого кластеру.

Перед формуванням принципів положень забезпечення розвитку територіальних систем доцільно, на нашу думку, надати інтерпретацію розвитку територіальної системи на засадах синергетичної та системної методологій. Так, беззаперечним є те, що система забезпечення розвитку територіальної системи формується стихійно, перебуває у численних локальних точках стану неврівноваженості та динамічного хаосу, проте не досягає свого збалансованого розвитку, який би ґрунтувався на фундаментальних основах усталеного наддовгострокового розвитку. Причиною цього є «недостатня відкритість» системи, тобто неврахування нею усього спектру загальносистемних зв'язків. Категорії «усталений наддовгостроковий розвиток» та «стан динамічного хаосу» приводять нас до інтерпретації стану економічної системи на основі урахування об'єктивних категорій буття: часу та простору. Виходячи з цього, категорію розвитку територіальної системи можна інтерпретувати як усталений закономірний стан системи, яка «знає» вирішальні для неї елементи та закономірності їх впливу на неї, а відтак – система обирає одну з можливих траєкторій розвитку. З появою нових факторів відкритості та розвитку системи вона може набувати більших масштабів і її стан також закономірно змінюється. Так, на наш погляд, доцільно характеризувати розвиток з точки зору просторової характеристики об'єктивного ходу подій. Сам процес впливу, переходу системи у якісно нові стани, що мають необоротний характер, характеризує розвиток системи у часовому вимірі.

Унікальна комбінація елементів системи, їх синергетична єдність, системна цілісність, комплексний погляд на її становлення є об'єктом

дослідження системи у контексті пізнання фундаментальних основ її розвитку. На основі цього необхідно ідентифікувати основні тенденції розвитку системи, внутрішньо їй властиві. Наступним кроком є вибір тих тенденцій, які є сприятливими та забезпечують непорушність логічності системи і які б узгоджувалися із фундаментальним принципом системи (її місією).

У контексті своєї логіки функціонування система може забезпечити адаптивні механізми, які не дозволять зміститися вектору розвитку із наміченого тренду. Дієві адаптивні механізми і є проявом того, що територіальна система розвивається.

Вищенаведені положення відносяться до систем різних рівнів і можуть враховуватися у процесі забезпечення їх розвитку у рамках нової парадигми суспільного поступу.

На основі синергетичних основ розвитку територіальної системи нами визначено принципи забезпечення розвитку територіальної системи у рамках нової парадигми суспільного розвитку.

Такими принципами виступають:

1. Принцип структурної та функціональної (динамічної) детермінації.
2. Принцип існування джерел саморозвитку.
3. Принцип розуміння апріорних джерел розвитку системи.
4. Принцип пізнання глибинної сутності категорій розвитку.
5. Принцип ідентифікації внутрішніх синергетичних зв'язків системи.
6. Принцип врахування загальносистемних зв'язків функціонування.
7. Принцип передбачення та неперервного моніторингу можливих траєкторій розвитку системи та особливостей біфуркаційних переходів.
8. Принцип атракторної рівноваги системи.
9. Принцип забезпечення детермінованої альтернативності розвитку системи.
10. Принцип пріоритету позитивних зворотних зв'язків.
11. Принцип просторової та темпоральної когерентності процесів розвитку системи.
12. Принцип діалектики хаосу (як зовнішньої невизначеності) та внутрішнього порядку (стану самоорганізації системи).
13. Принцип адаптації.

Нами також сформовано наступні принципові положення аналізу потенціалу та розвитку територіальних систем з позицій синергетичного підходу:

1. Потенціал та розвиток територіальних систем необхідно розглядати з позицій того, що усе пов'язане з усім, кожне управлінське рішення, кожна дія може мати своїм наслідком настільки віддалені у часі та багатоаспектні результати, що передбачити їх у сучасних умовах не уявляється можливим. Будь-яка локальна зміна може бути причиною флуктуацій, які спроможні викликати широкомасштабні наслідки. Локальні зміни нарощують свій потенціал через ланцюгові реакції або глобальні причинно-наслідкові зв'язки і є основною просторово-часовою характеристикою економічної системи, тобто стан системи визначається у просторі явними і неявними зв'язками та

факторами, а також інтенсивністю їх дії. З точки зору категорії часу стан системи у діалектичній єдності із просторовою її характеристикою обумовлює етапи її становлення та розвитку.

2. Потенціал та розвиток територіальних систем необхідно розглядати з тих позицій, що економічні системи вищих рівнів в умовах невизначеності перебувають у стані неупорядкованості, невірноваженості та нестационарності. Але це тільки видимість, яка здається реальністю на перший погляд. Основи синергетики передбачають існування певних закономірностей якісно нового реформування економічних структур. Рушійні фактори розвитку, якими є окремі елементи, їх власний потенціал та механізми становлення у системній сукупності різного роду зв'язків визначають альтернативні шляхи розвитку системи та їх довгостроковий результат у фазовій зоні траєкторії. Оскільки, економічна надсистема перебуває у стані динамічної невірноваженості, будь-який фактор, який вплинув на певну економічну структуру, яка, до того ж, розвивається за власними законами, може змінити тренд соціально-економічного розвитку країни.

3. В основі забезпечення розвитку економічної системи є мультиструктурність, тобто різноманітність та велика кількість окремих елементів територіальної системи, що в умовах її невірноваженого динамічного стану створює передумови нових витків розвитку у результаті стрибкоподібних змін.

4. Система забезпечення розвитку територіальних систем знаходиться у стані динамічної невірноваженості. Ці системи розрізняються за рівнями, масштабом, ступенями синтезу, тобто кількістю врахованих факторів, що повинні мати системний характер чи містити потенціал системоутворюючого чинника.

5. Становлення територіальних систем необхідно розглядати у контексті процесу розвитку, оскільки ця категорія виступає у якості стану нової упорядкованості, яка може бути як якісно новою, так і містити часткові зміни. Стан системного розвитку, ступінь його досягнення є ступенем самоорганізації територіальної системи.

6. Під час аналізу розвитку доцільно висунути гіпотезу про існування глобального тренду розвитку, закономірного і необхідного. Проте, потрібно також враховувати численні відхилення від рівноваги, зумовлену ними появу якісних переходів, що є наслідками прийняття та реалізації великої кількості рішень в умовах компромісності, багатоальтернативності розвитку та складності прогнозувати комплексний характер наслідків їх реалізації. Тому, якщо обрати правильне рішення, передбачити просторово-часову організацію процесу його реалізації, що має форму масштабної ланцюгової реакції чи причинно-наслідкового ланцюга, можна прогнозувати результат виконання рішення чи їх сукупності у всій багатоманітності їх факторних ознак.

Базова технологія забезпечення розвитку територіальної системи з урахуванням основних положень синергетичної та системної методологій, складається з наступних операцій та процесів: 1) аналіз теперішньої і прогнозування бажаної позиції у системі взаємозв'язків зовнішнього бізнес- та

природного середовищ; характеристика позиції з точки зору умов зовнішнього середовища; оцінка власного економічного, природно-ресурсного та інноваційного потенціалів розвитку; встановлення пріоритетів збалансованого розвитку; 2) екологізація управління територіальною системою (нові форми обліку, аудиту, планування, прогнозування та ін.); розроблення екологічної політики, стратегії збалансованого (сталого) розвитку з урахуванням ринкових умов діяльності у їх взаємозв'язку (програми екологізації діяльності галузей промисловості, виготовлення екологічно чистої інноваційної продукції тощо); розроблення стратегічної бізнес-концепції та ноосферної концепції взаємозв'язків із екосистемою; орієнтація функціональних стратегій на забезпечення збалансованого розвитку (фундаментальні дослідження законів розвитку екосистем, пошукові науково-дослідні роботи нових факторів розвитку, екостратегічний маркетинг, екологічна сертифікація системи управління територіально-виробничими ланцюгами, управління якістю, управління персоналом та ін.); 3) виявлення центрів екологізації у регіональному ланцюзі створення цінності (насамперед, ресурсно-технологічна стратегія діяльності тощо); технологічний розвиток промисловості регіону є основою забезпечення екологізації виробництва (безвідходні, маловідходні, енергозберігаючі машинні технології, автоматизовані технологічні процеси тощо); випуску екологічно чистої продукції (технології конструювання, проектування з урахуванням вимог екологічності, технологічності та ін.) та забезпечення впровадження інновацій (технологічні інновації, оновлення бізнес-процесів підприємств, нові більш точні методи прогнозування науково-технічного прогресу, наукове забезпечення управління (урахування факторів довго- та короткострокової циклічності економіки, локальної циклічності власних процесів діяльності, етапів життєвого циклу територіальної системи, життєвого циклу промислового виробу та товару та ін.); комплексне оновлення інфраструктури тощо).

У сучасних умовах інституційного середовища проблема аналізу наукових основ формування стратегії розвитку регіону набуває особливої значущості. Модель соціально-економічного розвитку регіону має базуватися на таких основних принципах, як: солідарності, субсидіарності, узгодженості і синхронізації дій усіх рівнів влади і управління, плановості, мотивації, збалансованості.

Принцип солідарності передбачає збалансований соціально-економічний розвиток регіонів через міжбюджетні відносини.

Принцип субсидіарності – делегування повноважень на той рівень управління, на якому вони можуть бути здійснені більш ефективно. Впровадження цього принципу спрямоване на формування ефективної регіональної політики, прийняття рішень з урахуванням інтересів територіальних громад.

Принцип узгодженості і синхронізації дій усіх рівнів влади і управління. Даний принцип передбачає створення чіткої та ефективної взаємодії державних інституцій на макро- та мезорівнях, метою діяльності яких є забезпечення сприятливих умов інноваційного розвитку. Формування механізму розвитку як

регіону, так і країни в цілому з урахуванням потреб та інтересів суспільства відбувається через такі інструменти, як: регіональну стратегію розвитку, стратегію розвитку окремих територіальних громад на основі державної стратегії розвитку.

Принцип плановості передбачає розроблення стратегії розвитку інноваційної діяльності на макро-, мезо- та мікрорівнях.

Принцип мотивації – розроблення програм стимулювання розвитку інноваційної діяльності на державному та регіональному рівнях.

Принцип збалансованості – збалансована система інтересів забезпечення розвитку інновацій на макро- та мезорівнях, збалансоване та прозоре фінансове забезпечення інноваційної діяльності.

У теорії та практиці публічного управління існують різні підходи до формування стратегії розвитку регіону, які мають свої особливості. Так, В. Огліх та Т. Єфанова [1] запропонували підхід до формування ефективної стратегії розвитку регіону на основі економічно-математичного моделювання. Запропонований підхід поєднує кількісні та якісні показники, що характеризують соціально-економічний розвиток регіону. Авторами були виділені наступні показники:

- демографічно-міграційні: населення г-го району, тис. осіб; кількість народжених в г-му районі, тис. осіб; кількість померлих в г-му районі, тис. осіб; зовнішня міграція в г-му районі, тис. осіб; внутрішня міграція в г-му районі, тис. осіб; міське населення в г-му районі, тис. осіб; сільське населення в г-му районі, тис. осіб;

- економічні іноземні інвестиції в г-ий район, тис. грн; експорт із г-го району, тис. грн; імпорт в г-ий район, тис. грн; валовий районний продукт в г-му районі, тис. грн; доходи населення в г-му районі, грн; витрати населення в г-му районі, грн; кількість безробітних в г-му районі, тис. осіб; кількість зайнятих в г-му районі, тис. осіб;

- промислові: добувна промисловість в г-му районі, тис. грн; переробна промисловість в г-му районі, тис. грн; виробництво та розподіл електроенергії, газу та води в г-му районі, тис. грн;

- аграрні: рослинництво в г-му районі, тис. грн; тваринництво в г-му районі, тис. грн; харчова промисловість в г-му районі, тис. грн.;

- соціально-екологічні: рівень екологічного забруднення, соціально-демографічний показник, рівень культурної ментальності, рівень безпеки, рівень якості послуг у сфері соціального обслуговування.

Запропонований підхід дає можливість провести кількісний аналіз регіональних соціально-економічних показників, на основі якого запропонувати стратегію розвитку регіону.

С.Л. Карпець [2], проаналізувавши моделі соціально-економічного розвитку на регіональному рівні зробив висновок, що основним недоліком при розробленні моделі соціально-економічного розвитку регіону є неузгодженість інтересів регіону та держави в цілому і, як результат, – на практиці значна кількість програм регіонального розвитку залишаються нереалізованими.

З метою стимулювання структурних перетворень, а саме, формування сталого розвитку регіону та ефективного інституційного середовища в Україні, М. Мартянов [3] запропонував структурно-інноваційну модель розвитку регіону, «що передбачає забезпечення економічного розвитку регіону шляхом стимулювання структурно-інноваційних перетворень, залучення інвестицій у сектори і галузі економіки, які виробляють товари і послуги з високим рівнем переробки, перехід до наукомістких виробництв шляхом інтенсивного розвитку людського капіталу». Важливою компонентою структурно-інноваційної моделі є підвищення ролі людського капіталу в соціально-економічних процесах розвитку регіону. Основний акцент зроблений на розвиток підприємств високотехнологічного та наукоємного секторів, формування ефективного взаємозв'язку «наука – прикладні розробки – виробництво».

А. Прокопюк [4] зазначив, що при розробці моделі соціально-економічного розвитку регіону важливу роль відіграє компонента реформ політичної системи. Завдяки відновленню довіри до політичних інституцій, інституцій громадянського суспільства та місцевого самоврядування можливо здійснювати більш раціональну та ефективну політику соціально-економічного розвитку регіону.

І.А. Островський та Г.В. Стадник [5] проаналізували модель соціально-економічного розвитку, що реалізується через формування масиву стратегічних проблем реформування соціально-економічної системи регіону: стану виробничо-технічного сектору, фінансово-інвестиційних можливостей і пріоритетів, стану людського потенціалу і соціальної сфери, стану інженерної і комунікаційної інфраструктури.

І. Дегтярьова [6], Н. Ліба [7] у своїх дослідженнях роблять акцент на наступних теоріях регіонального розвитку: теорії полюсів зростання і центрів розвитку, теорії саморозвитку регіонів, концепції знанневої економіки, концепції сталого розвитку, концепції регіональних інноваційних систем, теорії стимулювання (підвищення) регіональної конкурентоспроможності, концепції кластерного розвитку, теорії соціального капіталу. З нашої точки зору, саме ці концепції мають бути основою для формування стратегії соціально-економічного розвитку регіону.

Відповідно до теорії полюсів зростання і центрів розвитку, поняття «економічного розвитку» трактується як структурна зміна, що відбувається на основі зростання нових «привабливих» галузей. Такі галузі є полюсами зростання і рушійними силами економічного розвитку. Таким чином, завдяки виявленню «привабливих» галузей на регіональному рівні можливий соціально-економічний розвиток регіону. Крім того, «використання економічних полюсів як категорії, яка створює певну схему інтеграції, дозволило у розвинених країнах інституціалізувати функції держави у забезпеченні структурних зрушень. На їх основі стало можливим формування цілей розвитку регіонів і забезпечення умов їх досягнення [8]».

Теорія саморозвитку регіонів спрямована на забезпечення самодостатності регіону завдяки наявному соціально-економічному потенціалу. Важлива роль приділяється локальним конкурентним перевагам. Саме

посилення конкуренції між регіонами може стати рушійною силою розвитку регіону. Слід зазначити, що саморозвиток регіону залежить не лише від соціально-економічного потенціалу регіону, а й від ефективної взаємодії із зовнішнім середовищем. Зокрема, завдяки ефективній інтеграції до світогосподарського простору з урахування інтересів регіону. На думку В.М. Осипова та інших [9], ефективними інструментами міжрегіональної та внутрішньорегіональної інтеграції є приватно-державне партнерство, кластери, технополіси та технопарки, центри трансферу технологій.

Концепція знаннєвої економіки є однією з важливих особливостей розвитку у сучасних умовах, підвищення рівня міжнародної конкуренції як на зовнішніх, так і на внутрішніх ринках. Завданням знаннєвої економіки є підвищення рівня глобальної конкурентоспроможності держави та регіону. Знаннєва економіка спрямована на використання знань при розробленні нового продукту, який користується попитом і є конкурентоспроможним на світовому ринку та посилює соціально-економічний розвиток країн-продуцентів. Системність та комплексність знаннєвої економіки мають забезпечуватися координованим та збалансованим розвитком основних п'яти управлінських сегментів [10]:

1. Створення системи економічної мотивації та сприятливого інституційного середовища для ефективного використання знань у всіх секторах економіки.

2. Створення суспільства висококваліфікованих, мобільних та творчих особистостей, які протягом життя мають постійну можливість до саморозвитку, опанування нових знань та навичок, мати можливість отримання державного та приватного фінансування інноваційної діяльності.

3. Створення динамічної інформаційної інфраструктури, конкурентного та інноваційного інформаційного сектора в економіці з метою покращення системи комунікацій для суспільства.

4. Створення ефективної інноваційної системи та сприятливого бізнесового середовища, які стимулюють інновації та підприємництво.

5. Створення нового культурного середовища, яке є максимально адекватним для реалізації політики розбудови знаннєвої економіки.

Згідно з концепцією сталого розвитку, вирішення проблем сьогодення не повинно створювати перешкоди для задоволення потреб майбутніх поколінь. Концепція передбачає знаходження балансу між задоволенням сьогоденніх потреб людства і захистом потреб та інтересів майбутніх поколінь. За визначенням Комісії ООН зі сталого розвитку, його мета – задовольняти потреби сучасного суспільства, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Сталий розвиток забезпечує [11]: економічний розвиток, основою якого є ринкова система, природно-екологічну стійкість, тісну міжнародну співпрацю та кооперацію для досягнення цілей стійкого розвитку, стійкий соціальний розвиток на основі принципу справедливості, екологізацію суспільної свідомості.

Концепція регіональних інноваційних систем базується на двох основних ідеях [12]: системний характер інноваційної діяльності та регіональний вимір

інноваційного процесу. Перша ідея спрямована на те, що інноваційна діяльність є результатом співпраці між економічними суб'єктами в продукуванні та використанні нових знань. Друга ідея полягає у тому, що саме мезорівень є основою забезпечення стійких довгострокових інноваційних переваг макrorівня на глобальних ринках. Інноваційна політика регіону має взаємодіяти з державною політикою та стимулювати впровадження інновацій на регіональному рівні. Саме ефективна регіональна інноваційна система формується на принципах балансу інтересів макро- та мезорівнів, орієнтації на довгостроковий результат, вчасного реагування на зміни зовнішнього середовища, орієнтації як на внутрішні, так і на зовнішні ринки збуту інноваційної продукції. Ефективне функціонування регіональної інноваційної системи можливе за умов:

- створення сприятливого інституційного середовища розвитку інноваційної діяльності;
- удосконалення нормативно-правового забезпечення інноваційної діяльності;
- наявності достатнього рівня якісного інтелектуального капіталу;
- забезпечення необхідного рівня фінансування інноваційних процесів;
- концентрації ресурсів на пріоритетних напрямках інноваційної діяльності; розвитку виробничо-технічного потенціалу регіону;
- державна підтримка науково-освітніх закладів, що забезпечують висококваліфікованими кадрами регіональну інноваційну діяльність та інші.

Теорія стимулювання (підвищення) регіональної конкурентоспроможності спрямована на підвищення конкурентоспроможності регіону завдяки застосуванню інноваційних механізмів як інструменту розвитку території, підвищення привабливості регіонального бізнес-середовища, формування та розвитку інтелектуального капіталу. Серед основних конкурентних переваг регіону доцільно виділити наступні компоненти:

1. Інституційну: сприятливе інституційне середовище для розвитку бізнесу, інвестиційної активності, впровадження інновацій; забезпечення ефективної системи децентралізації управління.

2. Економічну: забезпеченість фінансовими ресурсами регіону, рівень ділової та інвестиційної активності регіону, рівень розвитку малого, середнього та великого бізнесу.

3. Соціальну: визначається кількістю населення, рівнем життя та добробуту населення, показниками ринку праці; розвитком соціальної інфраструктури.

Концепція кластерного розвитку представляє собою симбіоз науки, бізнесу та влади. Основними перевагами кластерної моделі розвитку регіону є наступні: наука розробляє інноваційний продукт, бізнес створює та реалізує цей продукт, влада підтримує та стимулює розвиток інноваційної діяльності; всередині кластеру наука, бізнес та влада об'єднані єдиною, спільною метою; формування закритого виробничого циклу, швидкий доступ до ресурсів,

розподіл ризиків між учасниками кластеру; вільний обмін інформацією, знаннями, що зумовлює появу нових напрямів діяльності, створюються нові можливості; підвищення конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості регіону.

Концепція соціального капіталу спрямована не лише на створення умови для забезпечення добробуту населення, але використовується для розуміння таких понять, як: «солідарність», «взаємодопомога», «взаємопідтримка» [13]. На думку І.В. Карпової [14], соціальний капітал є «ресурс, що відображає якість соціально-економічних взаємозв'язків та відносин в частині формування соціальної справедливості, норм людського співіснування та підприємницької діяльності, довіри у міжособистісних та інституційних відносинах на основі координації і кооперації заради взаємної вигоди». Роль соціального капіталу у системі розвитку регіону виявляється у наступних положеннях: створює та підтримує соціальну взаємодію на мікро-, мезо- та макрорівнях; підсилює ефективність інших видів капіталу; активізує участь громади у вирішенні регіональних проблем; забезпечує достатній рівень довіри між громадою та державними інституціями; виконує комунікаційну функцію та сприяє швидкому поширенню інформації різним верствам населення; зменшує транзакційні витрати опортуністичної поведінки при розробленні та впровадженні регіональних програм розвитку.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу, слід зазначити, що при формуванні стратегії соціально-економічного розвитку регіону доцільно застосовувати системний та синергетичний підходи з урахуванням зовнішніх та внутрішніх складових регіону. Соціально-економічний розвиток регіону є елементом стратегії розвитку держави, а отже модель соціально-економічного розвитку регіону має бути збалансованою та враховувати інтереси населення держави та регіону.

Інституційне середовище є невід'ємною компонентою сталого розвитку та забезпечення конкурентоспроможності регіону. Інституційна складова представлена сукупністю формальних та неформальних інститутів. У сучасних умовах інституційного середовища саме реформа децентралізації спрямована на покращення соціально-економічної ситуації на мезорівні. Децентралізація передбачає передачу економічних і соціальних функцій державних органів влади місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування. Особлива роль в інституційному середовищі регіону має належати «регіональним інститутам розвитку», до складу яких можна віднести кілька типів, а саме [15]: «регуляторно-посередницькі інститути (агенції регіонального розвитку, торгово-промислові палати, агенції інвестиційного та економічного розвитку); фінансові інститути сприяння інноваційній та інвестиційній діяльності (фонди регіонального розвитку, венчурні фонди, регіональні та муніципальні банки); інститути економічного зонування та районування (спеціальні економічні зони, індустриальні парки, технопарки, технополіси, інституціоналізовані економічні макро- та мезорегіони, що використовуються для стратегічного планування розвитку держави); цільові інститути нефінансового сприяння інноваційній і зовнішньоекономічній

діяльності (бізнес-інкубатори, науково-освітні та консалтингові центри, спілки та фонди підтримки підприємців, кооператорів і роботодавців, союзи промисловців та інші недержавні фахові інституції); регіональні іпотечні фонди». На соціально-економічний розвиток регіону впливає ряд чинників, а саме: географічне розташування та кліматичні умови регіону; ресурси, якими володіє регіон; господарська структура регіону; розвиненість регіональної інфраструктури.

Соціально-економічний розвиток регіону залежить від людського потенціалу. Людський потенціал визначається, [16] «як сукупність умов життя людини в її соціальному, політичному, культурному, духовному, матеріальному та інших аспектах; як соціально-економічна категорія, яка розвивається у взаємодії з економічними процесами і явищами, визначаючи пріоритети держави, суспільства і людини; як індикатор ефективності соціального рівня, що відображає забезпеченість потреб населення певного соціально-територіального утворення; як показник розвитку суспільства». Отже, основою розвитку регіону є людський потенціал. Ефективний розвиток регіональних соціально-економічних систем можливий завдяки інтелектуалізації економіки [17]. У сучасних умовах соціально-економічного розвитку регіону та країни в цілому актуальним є питання розвитку людського потенціалу в інтелектуальній площині. Знання, уміння, досвід стають новим ресурсом, який необхідний для виготовлення конкурентної продукції (послуг), що сприятиме економічному розвитку регіону. Застосування інтелектуальної складової у різних секторах економіки сприяє розвитку інновацій та залученню інвестицій. Отже, постійний розвиток людського потенціалу, підвищення рівня інтелектуалізації економіки мають стати передумовою розвитку соціально-економічних систем як на регіональному, так і на державному рівнях.

Список літератури

1. Огліх В.В., Єфанова Т.І. Моделювання процесів розвитку регіону в контексті стратегії планування. Актуальні проблеми економіки. 2015. № 12. С. 430–434.
2. Карпець С.Л. Моделі соціально-економічного розвитку регіонів України. Економіка і регіон. 2012. № 1. С. 147–151.
3. Мартянов М. Структурно-інноваційна модель економічного розвитку регіонів України. Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2015. № 1. С. 34–45.
4. Прокопюк А. Принципи формування нової моделі регіонального розвитку на засадах структурних трансформацій. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2015. № 5. С. 93–97.
5. Островський І.А., Стадник Г.В. Сучасні особливості формування стратегії соціально-економічного розвитку регіонів. Економіка і суспільство. 2017. №10. С. 464–468.

6. Дегтярєва І. Теорії регіонального розвитку та їх еволюція як основа сучасного регіонального управління. Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. 2010. № 4. С. 141–148.
7. Ліба Н.С. Систематизація теорій регіонального розвитку в еволюційному порядку. Науковий вісник Мукачівського державного університету. 2016. № 2(6). С. 137–142.
8. Гарус А.Г. Застосування теорії «полюсів зростання» до економічного розвитку України. Ефективна економіка. 2015. № 8. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4245>
9. Осипов В.М., Єрмакова О.А. Формування політики конкурентоспроможності регіону на принципах саморозвитку. Вісник соціально-економічних досліджень. 2011. № 2 (42). С. 78–81.
10. Бажал Ю.М. Знаннєва економіка: теорія і державна політика. Економіка і прогнозування. 2003. №. 3. С. 71–86.
11. Омаров Ш. А. О. Концепція сталого розвитку в законодавстві України та країн світу і практика її впровадження. Бізнес Інформ. 2014. № 12. С. 85–95.
12. Поручник А., Брикова І. Регіональна інноваційна система як основа підвищення міжнародного конкурентного статусу національних регіонів. Міжнародна економічна політика. 2006. №. 2 (5). С. 134–173.
13. Гірман О. Соціальний капітал як ресурс регіонального розвитку. Державне управління та місцеве самоврядування. 2017. №. 4(35). С. 62–69.
14. Карпова І.В. Феномен соціального капіталу: зміст та фактори нагромадження. Ефективна економіка. 2014. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3412>
15. Луцків О.М., Максимчук М.В. Інституційне середовище регіональної структурної політики. Регіональна економіка. 2014. № 3. С. 37–47.
16. Замараєв А.В. Сутність поняття людський потенціал в контексті суспільного розвитку. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2015. № 9. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=895>
17. Цимбал Л.І. Людський потенціал як основа розвитку економіки знань. Проблеми і перспективи економіки та управління. 2016. №. 4 (8). С. 23–29.